
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ՀԱՆԴԵՊ
ՔԵՄԱԼԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՄԱՆ ՇՈՒՐՁ
(1919–1922 թթ.)

ՍԵՐԱ ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ

Հայոց ցեղասպանության տարիներին ֆիզիկական բնաջնջումն ուղեկցվեց հայկական պատմամշակութային արժեքների զանգվածային յուրացման և ոչնչացման հետևողական քաղաքականությամբ, որը, մեր խորին համոզմամբ, հայերի բնաջնջման երիտթուրքական ծրագրի մաս է կազմել: 1915–1916 թթ. Օսմանյան կայսրության հայաբնակ վայրերից տեղահանության հիմնական գործընթացն ավարտելուց և Արևմտյան Հայաստանը հայաթափելուց հետո հրատապ դարձավ հայերի՝ այդ տարածքներում երբեմնի գոյության հետքերը վերացնելը: Որպես խոսուն վկաներ՝ ոչնչացման թիրախ դարձան հայկական պատմամշակութային հուշարձանները, մասնավորապես հնագույն և միջնադարյան վանքերը, եկեղեցիները, մատուռները, հուշակոթողները, գերեզմանոցները, խաչքար-տապանաքարերը՝ վիմագիր արձանագրություններով ու որմնանկարներով:

1919 թ. Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում հայկական պատվիրակության ներկայացրած պաշտոնական տեղեկագրի համաձայն՝ Հայոց ցեղասպանության տարիներին Օսմանյան կայսրությունում ամբողջությամբ կամ մասամբ ավերվել են հայկական 83 առաջնորդարան, 1860 եկեղեցի ու մատուռ, 229 վանք, 26 բարձրագույն վարժարան, 1439 դպրոց, 42 որբանոց¹: Նշված թվերը համեմատելով մինչև ցեղասպանությունը Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի պատրաստած տվյալների հետ՝ այն է՝ 1913–1914 թթ. դրությամբ Օսմանյան կայսրությունում գործել են հայկական 2538 եկեղեցի, 451 վանք, 1996 դպրոց, այդ թվում՝ Արևմտյան Հայաստանի տա-

¹ Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին ներկայացվել է երկու հուշագիր՝ մեկում հայ ժողովուրդն առաջ էր քաշում իր քաղաքական (տարածքային) պահանջները, մյուսը նվիրված էր Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում հայ ժողովրդի կրած մարդկային և նյութական կորուստների համար դրամական փոխհատուցման խնդիրներին (ռեպարացիաներ): Վերջինիս վերաբերող հուշագիրը կրում է “Tableau approximatif des reparations et indemnités pour les dommages subis par la nation arménienne en Arménie de Turquie et dans la République Arménienne du Caucase (Paris, 1919)” վերնագիրը (հուշագրի արևմտահայերեն թարգմանությունը տե՛ս Գ. Ա հ ա ր ո ն է ա ն. Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի 1915–1965, Պէրութ, 1965, էջ 1020–1028):

րածքում՝ 1961 եկեղեցի, 413 վանք, 1251 դպրոց², կարելի է ենթադրել, որ չնայած զանգվածային ոչնչացումներին՝ 1919 թ. դրությամբ հազարավոր հուշարձաններ դեռևս կանգուն կամ կիսավեր էին: Գևորգ Մեսրոպի տվյալների համաձայն՝ Հայոց ցեղասպանության ընթացքում նախկինում գործած հայ առաքելական թվով 1849 եկեղեցիներից ու վանքերից 1727-ն ամբողջովին կողոպտվել են թուրք ազգաբնակչության և իշխանությունների կողմից, ավելի քան 1000-ը՝ հիմնահատակ ավերվել, իսկ 691-ը կիսավեր վիճակում են գտնվել³: Հայ բողոքական համայնքին պատկանող նախկինում գործած թվով 310 ժողովարաններից Հայոց ցեղասպանությունից հետո 23-ն են կանգուն եղել, մյուսներն ավերվել կամ այլ նպատակների են ծառայել⁴:

Հայկական պատմաճարտարապետական հուշարձանների չեզոքացման երիտթուրքական քաղաքականության անմիջական շարունակողը դարձան թուրք ազգայնականները՝ Մուստաֆա Քեմալի գլխավորությամբ: Նոր ազգային ինքնություն ստեղծելու ճանապարհին քեմալական-հանրապետական վարչակարգի խոչընդոտներից մեկը բնաջնջված հայության մնացորդներն ու նրանց թողած ահռելի ժառանգությունն էր, որ հատկապես կանգուն կամ կիսավեր հուշարձանների տեսքով սփռված էր ողջ կայսրությունով մեկ: Քեմալականները մշակեցին ու գործի դրեցին հայերի ինքնության, մշակույթի և, առհասարակ, հիշողության հետ առնչվող ցանկացած փաստի ոչնչացման պետական ծրագիրը, որի իրագործումով ամբողջացվեց Հայոց ցեղասպանության երիտթուրքական ծրագիրը: Այսպիսով, մշակութային ցեղասպանությունը⁵ դարձավ Հայոց ցեղասպանության ավարտական փուլը, որի իրա-

² R. H. Kévorkian, P. B. Paboudjian. Les Arméniens Dans L'Empire Ottoman Ala Veille Du Genocide, Paris, 1992, pp. 57-60.

³ Հաշվումները կատարված են Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տվյալների հիման վրա, որոնք վերաբերում են միայն հայ առաքելական և բողոքական համայնքներին պատկանող կրոնական հաստատություններին [տե՛ս Գ. Մեսրոպ. Թուրքիոյ հայոց կորուստները 1915-1922-ին ազգապատկան գոյքերու տեսակետով. - «Հայաստանի կոչնակ» (Նիւ Եորք), ԼԱ տարի, թիւ 26, յունիս 27, 1931, էջ 809]:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ 1944 թ. իրավագետ Ռաֆայել Լեմկինը, շրջանառության մեջ դնելով Genocide (գենոցիդ, ցեղասպանություն) եզրույթը, առանձնացրեց նրա ութ բաղադրիչներ՝ քաղաքական, սոցիալական, մշակութային, տնտեսական, կենսաբանական, ֆիզիկական, կրոնական և բարոյական: Մշակութային ցեղասպանության (Cultural Genocide) մեջ նա ներառեց խմբի ազգային ավանդույթների, լեզվի արժեքը, մշակութային արժեքների՝ հուշարձանների, արխիվների, գրադարանների ոչնչացումը, ինչպես նաև խմբի մշակույթն ու արվեստը ներկայացնող մարդկանց բնաջնջումը: «Ցեղասպանություն» եզրույթը ստեղծողի համար ֆիզիկական ոչնչացումը ցեղասպանության գործընթացի մեկ բաղադրիչն էր միայն, քանի որ այն շաղկապված և տևական գործընթացի հետևանք է: Չնայած քննարկումներին, մշակութային ցեղասպանությունը բնորոշող և դատապարտող սահմանումները չեն բառվեցին

գործումը քեմալականները դարձրին պետության օրակարգային խնդիր, և որը քեմալականների միջոցով հետագայում վերջնակետին հասցրեց հանրապետական վարչակարգը:

Գալով իշխանության՝ քեմալականները, զոնե ձևականորեն, փորձեցին սահմանել կայսրության քրիստոնյա փոքրամասնությունների իրավունքները, այդ թվում՝ ապահովել նրանց պատկանող ունեցվածքի պաշտպանությունը: 1919 թ. հուլիսի 23-ից օգոստոսի 7-ը Էրզրումում կայացած համագումարում⁶ ազգայնականները Մ. Քեմալի գլխավորությամբ սահմանեցին կայսրության քրիստոնյաների իրավունքները, նրանց պատկանող ունեցվածքի՝ «բացարձակ անվտանգությունը»⁷: Համագումարում միաձայն ընդունված հռչակագրի 2-րդ կետով մասնավորապես ասվում է. «Մենք

ՄԱԿ-ի «Ցեղասպանություն հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիայի վերջնական տեքստում: Սակայն ժամանակակից միջազգային իրավունքում այդ դրույթները հաստատագրվեցին որպես միջազգային իրավական պարտավորություններ՝ մշակութային ժառանգության պահպանման ու դրանց ոչնչացման համար պատասխանատվության ենթարկելու համար: Առավել մանրամասն տե՛ս Մ. Պարսամյան. Մշակութային ժառանգության ոչնչացումը որպես ցեղասպանության բաղկացուցիչ մաս.– «Մերձավոր Արևելք», 6, Երևան, 2009, էջ 224–230, նույնի՝ Մշակութային ցեղասպանությունը միջազգային իրավունքի համատեքստում. տեսական հիմնադրույթներ.– «Ցեղասպանագիտական հանդես», 2, Երևան, 2014, էջ 164–175: Մշակութային ցեղասպանության տարբեր դրսևորումների մասին տե՛ս նաև Մ. Քոլանջյան. Հայկական կոտորածները եւ մեր ձեռագրական կորուստները.– «Էջմիածին», ԻԲ տարի, փետրուար–մարտ–ապրիլ, Բ–Գ–Դ, մայիս–յունիս–յուլիս, Ե–Զ–Է, 1965, ԻԳ տարի, օգոստոս, 1966, Ը, Տ. վրդ. Եարտրմեան. Հայաստանի վանքերուն եւ եկեղեցիներուն մշակութային կորուստը 1894–1896 եւ 1915–1925 թթ տարիներուն, Բ տպագրություն, Վենետիկ–Սուրբ Ղազար, 2001, Մ. Քեչիշյան. Հայկական մշակութային եղեռնը Օսմանյան Թուրքիայի տարածքում.– «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», 7, Երևան, 2003, Ա. Հովհաննիսյան. Թուրքիա. մշակութային ցեղասպանություն, Երևան, 2005, D. Kouymjian. The Destruction of Armenian Historical Monuments as a Continuation of the Turkish Policy of Genocide.- “A Crime of Silence: The Armenian Genocide: The Permanent People’s Tribunal”, Zed Books, London, 1985.

⁶ Այն կրել է «Արևելյան Անատոլիայի իրավունքների պաշտպանության ընկերակցություն» խորագիրը: 1919 թ. հուլիս–սեպտեմբերին Կարին (Էրզրում), ապա նաև Սեբաստիա (Սվազ) քաղաքներում կայացած համագումարներում քեմալականների գաղափարախոսությունն ու ծրագրային դրույթներն ստացան պաշտոնական ձևակերպումներ, որոնք ավելի ուշ բանաձևվեցին 1920 թ. հունվարի 28-ին Կ. Պոլսի Պատգամավորների պալատի կողմից ընդունված «Թուրքական Ազգային Ուխտ» կոչված ծայրահեղ ազգայնական փաստաթղթում:

⁷ Տե՛ս Մ. Կեմալ. Путь новой Турции 1919–1927, т. I. Первые шаги национально-освободительного движения, 1919. М., 1929, с. 63–73, 374.

ամբողջապես հաստատում ենք քրիստոնյա տարրերի ձեռք բերված իրավունքները, որոնց հետ արդեն երկար տարիներ համատեղ ապրում ենք մեր հայրենի հողում, ընդգծելով, որ այդ իրավունքներն արդեն իսկ հաստատված են եղել Օսմանյան կայսրության օրենսդրությամբ: Այդ անձանց ունեցվածքը, պատիվը և կյանքը ներկայումս նույնպես գտնվում է բացարձակ անվտանգության մեջ՝ համապատասխանաբար մեր կրոնական ուսմունքին և ավանդույթներին⁸:

Էրզրումի համագումարից մեկ ամիս անց՝ սեպտեմբերի 4–11-ը, կայացած Սեբաստիայի համագումարի ավարտին հռչակված բանաձևի 4-րդ կետը գրեթե կրկնությունն է Էրզրումի համագումարի հռչակագրի⁹: Կայսրության փոքրամասնությունների իրավունքները սահմանվեցին նաև «Թուրքական Ազգային Ուխտ»-ի 5-րդ հոդվածով¹⁰: Համաձայն դրա՝ Օսմանյան կայսրությունում փոքրամասնությունների իրավունքները պետք է վավերացվեին ճիշտ այն հիմունքներով, որպիսիներով դրանք մյուս երկրներում հոգուտ փոքրամասնությունների սահմանված են Անտանտի տերությունների, հակառակորդների և նրանց միացած մի քանի տերությունների միջև հատուկ սրա համար կնքված կոնվենցիաներով¹¹:

Վերոնշյալ ձևակերպումները հստակ ենթադրում են կայսրության փոքրամասնությունների լիարժեք պաշտպանություն: Սակայն նույն փաստաթղթերում տեղ գտած ծայրահեղ ազգայնական, հակաքրիստոնեական բազմաթիվ կոչերն ու ձևակերպումները լիովին բացահայտում են դրանց ձևական բնույթը: Այսպես, օրինակ՝ հռչակագրերում հանդիպում են նման կոչեր. «... երբեք չպետք է թույլ տալ հայերին կամ հույներին¹² վտանգ ստեղծելու մեր գոյությանը, մահմեդականների իրավունքներին և օսմանյան գերիշխանությանը», «... մեր (թուրք.– Ս. Պ.) ազգն իրավասու և ի գործ է պաշտպանվել (հայերից կամ հույներից.– Ս. Պ.) իր տրամադրության տակ եղած բոլոր հնարավոր եղանակներով», «... մենք ոչ մի դեպքում չենք հանդուրժի այդ տարրերին (օսմանահպատակ բոլոր ոչ մահմեդականներին.– Ս. Պ.) տրված որևէ արտոնություն, ինչը վնաս կարող է հասցնել մեր գերիշխանությանը կամ խախտել

⁸ Նույն տեղում, էջ 374:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 418–420:

¹⁰ Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1923), պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 606–607:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹² Արևմտահայության բնաջնջումից հետո հույների դեմ տարվող քաղաքականությունը միտված էր կայսրության քրիստոնյա բնակչության նվազեցմանը, որը երկրի իսլամացման և լիակատար թրքացմանն ուղղված ընդհանուր քաղաքականության մաս էր կազմում: Առավել մանրամասն տե՛ս Գ. Վարդանյան. Հույն բնակչությունն Օսմանյան կայսրությունում և Փոքրասիական աղետը (1914–1923 թթ.), Երևան, 2012:

մեր երկրի սոցիալական հավասարակշռությունը”, “Շարիաթի իրավունքի համաձայն դարեր ի վեր իսլամական երկրներում (դարուլիսլամ) միայն մահմեդականներն են համարվել լիիրավ քաղաքացիներ” և այլն¹³:

Այսպիսով, իշխանության գալու հենց սկզբում ուրվագծվեցին քեմալականների ծայրահեղ ազգայնական մտադրությունները, որոնք անմիջականորեն դրսևորվեցին, մասնավորապես, կայսրությունում մնացած փոքրաթիվ հայությանն ու նրանց հետքերը վերացնելու քաղաքականության մեջ:

Հայաթափված նահանգներում հայերի գոյությունն անընդհատ փաստող հուշարձանների ներկայությունը մեծ անհանգստություն էր առաջացնում որոշ թուրք պաշտոնյաների շրջանում: Վերջիններիս կողմից պարբերաբար բողոքագրեր էին հղվում Օսմանյան կառավարությանը՝ ընդգծելով կանգուն այդ հուշարձանների ոչ պակաս վտանգավոր լինելը: Այս առումով բացառիկ կարևորություն է ներկայացնում դեռևս 1919 թ. հունիսի 4-ի՝ 15-րդ բանակի ընդհանուր հրամանատար Քյազըմ Կարաբեքիրի ստորագրությամբ և Մ. Քեմալի հավանությամբ Օսմանյան կայսրության Մեծ վեզիրությանն ուղղված բողոքագիրը¹⁴, որում մասնավորապես ասվում է. “Երկարատև պատմության ընթացքում այս վայրերն արյան, կյանքի և բարոյական կապերով ուղղակիորեն զոդված են մեր ժողովրդին: Այս վայրերի նկատմամբ մեր ժողովրդի գերիշխանությունը միայն ռազմական բնույթ չէ, որ կրում է, դրա մասին են փաստում անգամ մինչև այսօր կանգուն հուշարձանները: Այս առումով, հայերին պատկանող մի քանի ադոթատեղիներից բացի այլ գիտական հաստատություն կամ քաղաքակրթության որևէ նմուշ գոյություն չունի”¹⁵: Բողոքագրի հեղինակները, ըստ էության, վտանգ դիտելով դեռևս կանգուն հայկական հուշարձանները՝ փորձում են ուղղորդել գործող կառավարությանը լուծել նաև մշակութային այդ հաստատությունների անհետացման խնդիրը:

Հասկանալի է, որ նույնիսկ բազմադարյան հուշարձանների ավերակները և դրանց գիտական ուսումնասիրությունների հետ կապված յուրաքանչյուր հարց կամ անդրադարձ դիտարկվել է որպես քաղաքական խնդիր և լուրջ անհանգստություն պատճառել թուրք պաշտոնյաներին: Խոսքը Բազրատունյաց միջնադարյան թագավորության մայրաքաղաք Անիի ավերակների մասին է՝ որպես հայերի պատմական հայրենիքի՝ երբեմնի հիշողության վկաներ: Այս առումով ուշագրավ է Ռըզա Նուրի բեյի¹⁶՝ 1921 թ. մայիսի 25-ի նամակն¹⁷՝ ուղղված Օսմանյան բանակի Երրորդ դիվի-

¹³ М. Кемаль. Նշվ. աշխ., էջ 374–375, 383, 418–420:

¹⁴ Բողոքագիրը ներկայացվել է Կարինի թուրքական իրավունքների պաշտպանության կոմիտեի անունից:

¹⁵ K. Karabekir. Istiklâl Harbimiz, İstanbul, 1969, s. 44.

¹⁶ “Միություն և առաջադիմություն” կուսակցության անդամ, Ազգային մեծ ժողովի պատգամավոր, Մուստաֆա Քեմալի խորհրդական:

գիայի փոխհրամանատար, գնդապետ Սեյֆիին և Ազգային մեծ ժողովի պատգամավոր, արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Ք. Կարաբեքիրին, ուր, մասնավորապես, ասվում էր. «Ժամանակին Ռուսաստանից փախած և մեզ մոտ բժշկի (ինքնությունն անհայտ է.– Ս. Պ.) պաշտոն ունեցածին ուղարկում են, իբր, Անիի ավերակներում պատմական ուսումնասիրություններ կատարելու: Այդ մարդը նշանավոր լրտես և բոլշևիզմի քարոզիչ է: Դրա մասին դեռևս Թիֆլիսում եմ մեր պաշտոնյաներին ասել: Անիի ավերակների քարերից յուրաքանչյուրը պետք է մի կողմ շարտել և այդ հուշարձանները երկրի երեսից վերացնել: Դուք մեծ ծառայություն կմատուցեք Թուրքիային՝ դրա իրագործումով»¹⁸:

Իր տեսակի մեջ հենց միայն այս բացառիկ վավերագիրը լիովին բացահայտում և հիմք է տալիս պնդելու, որ քենալականների, ապա նաև վերջիններիս հիմնած Հանրապետական Թուրքիայի կողմից հայկական մշակութային ժառանգության կանգուն մնացած հատվածը ոչնչացվել է դիտավորությամբ, հետևողականորեն իրագործված պետական քաղաքականության մակարդակով:

Անիի հուշարձանները երկրի երեսից վերացնելու անհրաժեշտության և այստեղ գիտական աշխատանքներ իրականացնելու թուրքական կառավարության արգելքի մասին վերոնշյալ վավերագիրն առավել ուշագրավ է դառնում, երբ այն դիտարկում ենք պատմական իրադարձությունների համատեքստում: Մեր կարծիքով, պատահական չէ վավերագրի թվագրումից (1921 թ. մայիսի 25) ամիսներ անց տեղի ունեցած պատմական այն իրողությունը, որն առնչվում է Կարսի պայմանագրում¹⁹ Բազրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաք Անիի ավերակները Հայաստանին վերադարձնելու մասին կետ ներառելու պահանջի մերժումը թուրքական կողմից: Հատկանշական է, որ պայմանագրի կնքմանը նախորդած Կարսի կոնֆերանսի քննարկումներում Անդրկովկասի միացյալ պատվիրակության ղեկավար Յա. Գանեցկին պարբերաբար նշել է, որ Անին Հայաստանի և հայերի համար ունի ազգային ու պատմամշակութային նշանակություն²⁰: Մակայն իննօրյա բուռն քննարկումներից հետո՝ հոկտեմբերի 5-ին, Ք. Կարաբեքիրի գլխավորած պատվիրակությունը կտրուկ

¹⁷ K. Karabekir. Նշվ. աշխ., էջ 904–906:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 905:

¹⁹ Կարսի պայմանագիրը կնքվել է 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին մի կողմից՝ Հայկական, Ադրբեջանական, Վրացական ԽՍՀ-ների, մյուս կողմից՝ Թուրքիայի միջև, ՌԽՖՍՀ մասնակցությամբ: Ներածությունից, 20 հոդվածներից և 3 հավելվածներից կազմված այս փաստաթուղթը վերահաստատեց 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագրի զավթողական դրույթները, որոնք կոպտորեն ոտնահարում էին Հայաստանի կենսական շահերը:

²⁰ Քննարկումների մասին առավել մանրամասն տե՛ս Ա. Մ. Հակոբյան. Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Երևան, 2010, էջ 265–280:

մերժել է Անիի ավերակները որևէ ձևակերպմամբ Հայաստանին վերադարձնելու պահանջը՝ հայտարարելով, որ “Անգորան համաձայն չէ Անին զիջել Հայաստանին”²¹: Ուշագրավ է այն փաստը, որ մերժմանը հետևել է մեկ այլ, առավել համեստ պահանջի մերժումը, այն է՝ Անիում գիտական աշխատանքներ կատարելու հարցը՝ պատճառաբանությամբ, որ “դրա համար Թուրքիայում ստեղծված են լայն հնարավորություններ”²²: Հոկտեմբերի 10-ին Գարսի կոնֆերանսի եզրափակիչ լիագումար նիստում Յա. Գանեցկին, վերջին անգամ պնդելով Անիի վերաբերյալ, հայտարարել է, որ “Անդրկովկասյան հանրապետությունների պատվիրակություններն ամենախոր ցավով արձանագրում են Անիի մասին իրենց արած առաջարկի մերժումը, որը ներկայացնում էր հայերի համար ազգային-պատմական և գեղարվեստական արժեք”։ Մակայն թուրքական կողմը դարձյալ մերժողական պատասխան է տվել՝ նշելով, որ Անին գտնվում է Ախուրյանի արևմտյան ափին, ուստի նրա զիջումը կնշանակի Մոսկվայի պայմանագրի սկզբունքի խախտում²³:

Այսպիսով, եթե Անին վերադարձնելու թուրքական կողմի մերժումը կարելի է բացատրել վերջինիս կողմից սահմանային զիջումների գնալու ցանկության բացակայությամբ, ապա միանգամայն ակնհայտ է, որ Անիում գիտական աշխատանքներ իրականացնելու թույլտվության մերժումն ունի հետևյալ միակ բացատրությունը. ենթադրաբար, Անիում հայկական հետքերի մաքրման գործընթացն արդեն սկսված էր, և Թուրքիայի համար ցանկալի չէր որևէ հայի կամ գիտական խմբի ներկայությունն այդ տարածքներում:

Քեմալականների կողմից հայկական մշակութային հուշարձանների հետևողական ոչնչացման մասին է փաստում Կ. Պոլսում Իտալիայի դեսպան Կամիլլո Գարրոնիի 1922 թ. հուլիսի 6-ի թիվ 7302/551 հեռագիրն՝ ուղղված արտաքին գործերի նախարար Գարլո Սկանցերին, ուր, մասնավորապես, ասվում է. “Ի պատասխան հունիսի 12-ի Ձեր թիվ 33602/238 հեռագրի, տեղեկացնում եմ Ձերդ Գերագանցությանը, որ ամենայն լրջությամբ հաշվի եմ առել քեմալականների կողմից հայկական արվեստի գործերի ու հուշարձանների ոչնչացման դեմ “Պրոհայկական միջազգային լի-

²¹ Նույն տեղում, էջ 277:

²² Այս մասին տեղեկանում ենք հոկտեմբերի 5-ի երեկոյան Յա. Գանեցկու՝ Մոսկվա՝ ՌԽՖՍՀ արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Չիչերինին ուղղված հեռագրից (տե՛ս նույն տեղում, էջ 278):

²³ Մոսկվայի պայմանագրով հայ-թուրքական սահմանը սկզբունքորեն համարվում էր Ախուրյան գետը, իսկ Գարսում թուրքական կողմը պնդում էր, որ սահմանները վերջնականորեն ընդունված են Մոսկվայի խորհրդածողովում և անհնար է դրանց փոփոխումը կամ վերանայումը: Մանրամասը տե՛ս նույն տեղում, էջ 280, ինչպես նաև՝ Ա. Հ ա կ ո բ Յ ա ն. Թե ինչպես Անին չմիացվեց Հայաստանին (1921 թ.).- ՊԲՀ, 2003, № 2, էջ 73-83:

գայի²⁴ կողմից հղած բողոքը: Ամեն դեպքում այս պահին նպատակահարմար չեմ գտնում իմ անգլիացի և ֆրանսիացի գործընկերների հետ միասին Անգորայի (Անկարայի) կառավարությանն այդ հարցով դիմել, քանի դեռ Դաշնակից երկրները հստակորեն չեն որոշել այդ խնդրի առնչությամբ մի հանձնաժողով ուղարկել Փոքր Ասիա ...²⁵:

Այսպիսով, թուրքական նոր ինքնությունն ձևավորելու քեմալական-ազգայնականների վճռականությունը հանգեցրեց Հայոց ցեղասպանության ավարտական փուլին, այն է՝ հայկականություն հիշեցնող հետքերի լիակատար և վերջնական մաքրման գործընթացին: Այս փուլում առավելապես թիրախավորվեցին պատմամշակութային հուշարձանները՝ որպես տարածքային, էթնիկ, դավանական պատկանելություն խորհրդանշող յուրօրինակ ցուցիչներ²⁶:

ВОКРУГ ПОЗИЦИИ КЕМАЛИСТОВ В ОТНОШЕНИИ
АРМЯНСКИХ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ
(1919 – 1922 гг.)

СЕДА ПАРСАМЯН

Резюме

Кемалисты стали непосредственными наследниками политики младотурок по нейтрализации армянских исторических и культурных ценностей. Одним из препятствий на пути к формированию новой национальной идентичности для кемалистско-республиканского режима были остатки армянского населения, выжившего после Геноцида, и огромное наследие, оставленное армянами. Исторические и культурные памятники или фрагментарные памятники являлись уникальными ориентирами, символизирующими территориальную, этническую, религиозную принадлеж-

²⁴ Խոսքը 1920 թ. ժնկում գործող Հայասերների միջազգային լիգայի մասին է, որը զբաղվել է հայ գաղթականների և ցեղասպանության հետևանքով առաջացած բազմաթիվ խնդիրներով:

²⁵ Տե՛ս Ա. Բալոյան. Իտալիայի արտաքին գործերի նախարարության պատմական դիվանագիտական արխիվի վավերագրերը Հայկական հարցի մասին 1913–1923 թթ., հ. Բ, 1918–1923, Երևան, 2010, էջ 209:

²⁶ Քեմալական-հանրապետական վարչակարգի կողմից հայկական հետքերը հետևողականորեն ոչնչացնելու հետագա քաղաքականության լիարժեք պատկերը տե՛ս Եղեռն՝ եղեռնից հետո, Երևան, Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ, 2015, ինչպես նաև «Վարձք» Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ, 2010, № 1, հունվար–հունիս, № 2, հուլիս–նոյեմբեր:

ность. Кемалисты разработали и задействовали государственную программу по уничтожению армянской идентичности, культуры и вообще любого факта, связанного с памятью армян. Осуществлением этой программы был завершен младотурецкий проект Геноцида армян.

Сопоставление нескольких важных документов и исторических фактов показывает государственный уровень и преднамеренность политики уничтожения кемалистскими республиканцами армянских исторических и культурных ценностей.

ON THE ATTITUDE OF THE KEMALISTS TOWARDS THE ARMENIAN HISTORICAL-
CULTURAL HERITAGE
(1919–1922)

SEDA PARSAMYAN

S u m m a r y

The policy of destruction adopted by the Young Turks regarding the Armenian historical and cultural heritage was continued also by the Turkish Nationalists. On the way to forming a new national identity, one of the obstacles for the Kemalist – Republican regime was the survived remnants of the Armenian population living in Turkey and the huge Armenian heritage left there. The remaining Armenian historical and cultural monuments became targets as unique symbols of territorial, ethnic and religious belonging. The Kemalists developed and carried out a state program of destroying the identity, culture and memory of any Armenian existence in Turkey, by which they completed the Young Turks' policy of the Armenian Genocide.

Through the analysis of several unique documents and historical facts, the state orchestrated nature and intentionality of the Kemalist Republicans' policy of destruction against the Armenian historical and cultural values is outlined.